

نشانه‌شناسی مقام ولایت امام علی علیه السلام در فالنامه طهماسبی

مرضیه تراجی^۱

عفت السادات افضل طوسی^۲

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

چکیده

۲۵

فالنامه طهماسبی، یکی از نسخه‌های مصور دوران صفویه است که حاوی مضامینی چون تفأل به شیعه و تأویل به نیکی و بدی امر به استعانت به الطاف اهل بیت است. این نسخه در زمان حکومت شاه طهماسب صفوی مصور شد. شاه طهماسب با یاری علمای شیعه و رهنمایی بزرگانی چون محقق کرکی و علامه مجلسی، یکی از بهترین راه‌ها را برای انتقال مفاهیم مذهبی، آراستن متون به تصاویر اهل بیت، می‌دانست. از این رو وی با حمایت از هنرمندان، فضا را برای توسعه تشیع فراهم ساخت. شاه طهماسب بر آن بود که با مضامین شیعی و تجسم بصری امامان به خصوص امام علی علیه السلام تفکر و بینش شیعه را در سراسر ایران تحکیم بخشد. در این مقاله به این پرسشها پاسخ داده شده است: مضامین شیعی در نگاره‌های فالنامه طهماسبی کدام است؟ نشانه‌ها و نمادهای ولایت امام علی علیه السلام در نسخه چگونه است؟ در پاسخ به پرسش‌های مقاله، هدف زیر مورد نظر بوده است: شناسایی و تحلیل نگاره‌های فالنامه براساس مضامین شیعی و نشانه‌های ولایت امام علی علیه السلام. روش تحقیق در این مقاله به صورت کتابخانه‌ای و جمع‌آوری مطالب و تحلیل نگاره‌ها و نمادهای شیعی به روش توصیفی است.

کلید واژه‌ها:

فالنامه طهماسبی، شیعه، امام علی علیه السلام، نگارگری، قرآن کریم، شاه طهماسب صفوی.

۱. عضو هیات علمی گروه گرافیک دانشگاه گیلان (نویسنده مسئول). marziehtoraji@guilan.ac.ir

۲. استاد گروه پژوهش هنر دانشگاه الزهراء. afzaltousi@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۹/۲۱ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۲/۲۵

مقدمه

فال به معنای طالع و بخت و پیشگویی و غیب‌گویی است (عمید، ۱۵۰۹). فال یعنی شگون و پیش‌بینی خوش‌بینانه از راه و روش‌های نهانی یا فراطبیعی. در تاریخ نمونه‌های کهن از فال و توسل به دنیای غیب جهت فائق آمدن بر امور متداول در دست است. از کهن‌ترین نمونه‌های فال‌بینی می‌توان از شهر «سیپار» نام برد که آنجا «شمش» را بسیار می‌ستودند و به او افتخار می‌کردند و می‌پنداشتند که وی هنر غیب‌گویی و فال‌بینی را رونق بسیار بخشیده است (لیک، ۱۲). در ایران دوره اسلامی نیز موضوع فالگیری مورد توجه بوده است. نسخه خطی بُجیره فزونی استرآبادی (باب ۲۸ تا ۳۲) و کتاب‌هایی چون مُونس الأحرار مُحَمَّدِ بْنِ جَاغَرَمی و عَجَابِ الْمَخْلُوقَات و ذَفَائِقِ الْمَوْجُودَات فَرُوزینی (بخش شیخ یهودی و جزیره رامی) نمونه‌های مصور درباره فالگیری و طالع‌بینی است. فالنامه‌ها، کتاب‌هایی در بردارنده آداب فال گرفتن و شگون و یمن مراسمی چون ازدواج و امر خیر و تولد هستند. در ایران انواع فال از فال‌های «قرآنی» تا استخاره با نام انبیاء موجود است. روایاتی از پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار نیز در دست است که نشان می‌دهد، مسائلی را به فال نیک می‌گرفتند. به‌طور مثال در جریان برخورد مسلمانان با کفار مکه در سرزمین «حَدَبِیّه» می‌خوانیم: هنگامی که سَهیل بن عَمْرٍو به عنوان نماینده کفار مکه به سراغ پیامبر ﷺ آمد و حضرت از نام او آگاه گردید، فرمود «قَدْ سَهَّلَ عَلَیْكُمْ أَمْرَكُمْ» یعنی از نام سهیل من تقأل می‌زنم که کار شما سهل و آسان می‌شود (مازندرانی، ۲۰۳).

تصاویر فالنامه‌هایی که در دوران صفویه ترسیم شده‌اند از فضای اعتقاد دوران صفوی نشأت می‌گیرند و حتی بسیاری از این فالنامه‌ها جهت پیشکشی به دربار عثمانی فرستاده می‌شدند. رواج شیعه‌گرایی در دوره صفویه، فصل جدیدی در ترسیم صور و شمایل امامان شیعی و اهل بیت گشود. تقریباً همه پژوهش‌های صفویه‌شناسی به این نکته اشاره دارند که صفویان رفته رفته از حالت آیین صوفیانه به جریان فقهاتی و شریعتی اثنی‌عشری گرایش پیدا کردند (آژند، ۴۵).

پژوهش حاضر مبتنی بر تحقیقات کتابخانه‌ای و مذاقه در منابعی است که تاریخ دوره صفویه و مبانی اعتقادی آن دوران را در مدنظر دارد. مقالاتی چند درباره فالنامه‌های دوره صفویه نوشته شده است. از جمله مقاله‌های استمرار سنت هنری فالنامه‌نگاری مصور عصر صفوی در فالنامه سلطان احمد و مقایسه آن با فالنامه طهماسی (عصار کاشانی، ۱۳۹۴) و مقایسه تطبیقی نگاره معراج خمسه نظامی و فالنامه طهماسی (مهدی‌زاده، ۱۳۹۴). ساختار پژوهش‌های ذکر شده بر

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

مبنای مقایسه فالنامه‌های عثمانی و صفوی یا مقایسه مؤلفه‌های یک نگاره مشترک در هر دو نسخه است. مهدی حسینی (۱۳۸۳) در مقاله فالنامه طهماسی، مضامین کلی فالنامه از قبیل قصص قرآنی، صحنه‌های نبرد و ویژگی‌های نگارگری نسخه را مورد بحث قرار داده است. در این پژوهش‌ها، نگارندگان به تشریح خصوصیات نگارگری و ویژگی‌های ساختاری و بصری فالنامه طهماسی و بررسی تصاویر آن با سایر نسخه‌های مشابه و یا نگاره‌ای مشترک اهتمام ورزیده‌اند. در پژوهش پیش‌رو، نشانه‌های مقام ولایت امام علی علیه السلام و نمادهای مرتبط با ولایت شیعه مورد بررسی قرار می‌گیرد و با تحلیل نگاره‌های فالنامه و نشانه‌شناسی عناصر مرتبط به امام علی علیه السلام، اهداف مسلط دوران صفوی، جهت نمایش مقام ولایت امام علی علیه السلام واکاوی می‌شود. با توجه به چیرگی مذهب در دوران صفوی و تأثیر مستقیم آن که باعث رونق کتابت و نگارگری کتب مذهبی شد، علاوه بر تفحص در کتاب‌ها و مقالات، نگارندگان به بررسی مقام ولایت و ریشه‌یابی آن در کتاب‌های دینی نیز پرداخته‌اند. در دوران صفویه کتاب‌های معتبری در حوزه شیعه‌شناسی همچون بحارالانوار (۱۰۶۷ق / ۱۰۳۵ش)، نورالثقلین (۱۰۸۱ق / ۱۰۴۹ش)، رَوْضَةُ الْمُتَّقِينَ (۱۰۵۹ق / ۱۰۲۸ش) نوشته شد. به‌طور کلی می‌توان گفت حضور اندیشمندان بزرگ شیعی و حمایت شاه طهماسب سبب شد که فالنامه طهماسی نمایه‌ایی از اعتقادات شیعی آن دوران به‌شمار آید.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۲۷

نگاهی به تحولات سیاسی و هنری عصر صفوی

نقطه آغاز تحول مذهبی در جامعه، ظهور شاه اسماعیل از طبقه صوفیان و تثبیت مذهب شیعی بود. بدیهی است ظهور شاه اسماعیل که از همان ابتدا رهبری سیاسی و مذهبی و برخاسته از طبقه صوفیان بود و از سوی پیروانش «ولی‌الله» خوانده می‌شد، به مذهب تشیع مشروعیت سیاسی بخشید (سیوری، ۲۳).

اقتصادی	تبدیل جامعه کشاورزی به جامعه‌ای در حال توسعه صنعتی
اجتماعی	نظامی که شاه در رأس حکومت و روحانیون، درباریان، صنعتگران و کشاورزان در قاعده‌های دیگر هرم قرار داشتند.
مذهبی	رسمیت یافتن مذهب تشیع و قدرت‌یابی صوفیان و روحانیان
سیاسی	تشکیل دولت مستقل، منسجم شدن نیروهای قزلباش، بیرون راندن ازبکان و آتابکان از مرزهای داخلی، جنگ و صلح با عثمانی

تنظیم جدول: نگارندگان

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فراگیر شدن شیعه، ظهور تصوف به عنوان نهاد رسمی حکومتی در دوران صفویه بود. از آن‌جا که نه خود صفویان و نه هواداران قزلباش آنها، آشنایی چندانی با تشیع فقه‌ای نداشتند، برپایی چنین نهادی که بتواند آنها را در ایجاد جامعه‌ای شیعی مستقل و قدرتمند یاری کند، بدون مشارکت فقها و علمای شیعه امکان‌پذیر نبود، از این‌رو همکاری پادشاهان صفوی با علمای شیعه به منظور تحقق بخشیدن به چنین هدفی آغاز شد. در نتیجه این تعامل علمای شیعه از سرزمین‌های عربی به ایران دعوت شدند و همکاری و استقبال علما و حمایت از دولت شیعه صفوی در بهینه‌سازی نهاد مذهبی تأثیر گذاشت (کدیور، ۱۶۷).

تشیع صفوی

پژوهشگران، تاریخ تحولات اجتماعی ایران را وابسته به تصمیم شاه اسماعیل صفوی در اعلام تشیع اثنی عشری در سال ۹۰۷ می‌دانند (سیوری، ۲۶). مرتضی مطهری در این باره گوید: «ایران از هر نقطه‌ای دیگری برای بذر تشیع زمین مناسب‌تری بوده است. تشیع به اندازه‌ای که در ایران تدریجاً نفوذ کرد در جای دیگری نفوذ نکرد. ایرانی روح خود را با تشیع سازگار دید و گم‌گشته‌ی خویش را در اسلام یافت (مطهری، ۱۳۸). پس از فوت شاه اسماعیل، شاه طهماسب که در محیطی شیعی پرورش یافته بود، پادشاهی مقدس مآب بود و نسبت به شیعه و گسترش و تعمیم آن تعصب و جدیت بسیاری از خود نشان داد. چنان که گفته شده وی بیش از دیگران در گسترش و ترویج مذهب شیعه و نهادینه‌کردن مبانی عقیدتی آن اهتمام ورزید (جعفریان، ۶۱). همسایگان سنی مذهب صفویان در مصاف با رقیب شیعه مذهب خویش، همواره از خدمات یک نهاد دینی مستقر و جاافتاده بهره می‌گرفتند و با گرفتن فتاوی متعدد، صفویان را به الحاد و ارتداد و بدعت متهم می‌کردند. در چنین شرایطی، دولتمردان صفوی نیز برای پاسخگویی به رد اتهامات مذهبی رقیبان، نیازمند ایجاد نهاد شیعی رسمی بودند (آغاچری، ۲۱). این نهادهای رسمی برای توسعه شیعه و استقرار آن در کل ایران، از تألیف کتاب‌هایی با مضامین ذکر مناقب اهل بیت و نقل روایات شیعی حمایت کردند. بنابراین نه تنها کتب مذهبی نگاشته شد بلکه نسخ مصوری با مضامین شیعی تهیه گردید. یکی از این کتب فالنامه طهماسبی است که به سفارش شاه طهماسب مصور و مکتوب شد.

پیشینه فالنامه در ایران

حکایت‌های متنوعی از توسل پادشاهان به تفال و استخاره و پیشگویی در دست است. این شیوه تفال از روی کتاب و توسل به منجمان و غیب‌گویان از دوره‌های باستانی در ایران رایج بود و در دوره

اسلامی نیز ادامه یافت. در دوره اسلامی، قرآن در ممالک اسلامی منبع مهمی جهت استخراج به شمار می‌رفت. یکی از فالنامه‌های ایرانی، فالنامه مروج عبید زاکانی است که به زبان طنز و هجو نگاشته شده است. کتاب دیگر البلهان یا کتاب حیرت یا کتاب عجایب ابومعشر بلخی است که در زمان فرمانروایی سلطان احمد جلایر در بغداد نوشته و مصور شد. متن عربی کتاب درباره اخترشناسی و استخراج به انبیاء است و نگاره‌های کتاب با مضامینی چون قصه‌های پیامبران و اجنه و داستان‌های شگفتی‌آور مصور شده است. در هر صفحه کتاب تصویری مرتبط با فال وجود دارد (تصاویر ۱ تا ۴).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۲۹

تصویر ۲: کتاب البلهان، دوره جلایریان، ۷۸۵ ق، بغداد
منبع: (Goodreads.com)

تصویر ۱: کتاب البلهان، دوره جلایریان، ۷۸۵ ق، بغداد
منبع: (Goodreads.com)

تصویر ۴: کتاب البلهان، دوره جلایریان، ۷۸۵ ق، بغداد
منبع: (Goodreads.com)

تصویر ۳: کتاب البلهان، دوره جلایریان، ۷۸۵ ق، بغداد
منبع: (Goodreads.com)

کتاب دیگری در حوزه طالع بینی و فال «مونس الأحرار فی دقایق الأشعار» اثر مُحَمَّدِ بْنِ بَدْرِ الدِّینِ جَاجَرَمِی معروف به بَدْر جَاجَرَمِی است که در سال ۷۴۱ هـ.ق در اصفهان سروده شد. او در اشعار خود علاوه بر نکات پندآموز به فال و طالع بینی نجومی پرداخته است. این دیوان که در مکتب شیراز مصور شد، در مجموع شامل ۲۹ فصل و ۳۳ نگاره است که تصاویری از موجودات خیالی و صور فلکی، احشام و انسان را در بردارد. اشعار این نسخه شامل نصایح، حکایات، احکام نجوم و صور فلکی و وقت سعد جهت معامله یا خرید زمین و احشام است (حسینی، ۱۲۱). همه نگاره‌های این نسخه با تقسیم بندی فضایی به چند بخش ترسیم شده‌اند و در آن‌ها تصاویری از صور فلکی و حیوانات و گل‌ها وجود دارد (تصاویر ۵ تا ۷).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۳۰

تصاویر ۵-۷: فال‌های فصل تابستان، پاییز، زمستان،
مونس الأحرار، ۸۰۴ ق، شیراز
(منبع: www.dlib.icial.ir)

فالنامه طهماسبی

در دوره صفویان با حجم وسیعی از «فالنامه»ها روبرو هستیم. علت توجه شاه طهماسب به فالنامه و دستور تهیه چندین نسخه نفیس را گم شدن انگشتری شاه و توسل به وی به فال، برای یافتن آن دانسته‌اند (پوراکبر، ۲۶). شاه طهماسب از لحاظ فکری مرید عالمان بزرگی چون محقق کرکی بود. به نوشته روملو (۳۰۶) «بعد از خواجه نصیرالدین طوسی هیچ کس مانند محقق ثانی (کرکی) در راه اعتلای مذهب شیعه و مراسم گرامی‌داشت شیعه اظهار سعی و کوشش نکرده است. این سخن شاه طهماسب خطاب به کرکی مشهور است که گفت: «شما به حکومت و تدبیر امور مملکت سزاوارتر از من می‌باشید، زیرا شما نایب امام آل‌زمان علیه السلام هستید و من یکی از حکام شما هستم و امر به نهی شما می‌کنم (دوانی، ۴/۴۴۰). کرکی به ترویج تشیع در ایران اهتمام ورزید، او قواعد و رسائل و کتاب‌های زیادی درباره اخلاق اهل بیت و مظلومیت تشیع نوشت. به نوشته وی «فرمان مبارک شاهی جاری شد که بلند گردانیدن پرچم شریعت نبوی را از بنیادهای کامکاری می‌دانیم و زنده کردن مراسم دین سید پیامبران و روش امیرالمؤمنین را از جمله مقدمات ظهور امام زمان علیه السلام می‌شماریم. ما نگهبان آیین امیرالمؤمنین، مقتدای مردم نایب امام زمان علیه السلام هستیم» (جعفریان، ۴۱۰).

فالنامه طهماسبی در سال ۹۴۷ هجری قمری مصور شد و ظاهراً نگارگران درباری «آقامیرک» و «عبدالعزیز» تصویرگران اصلی آن بودند (Welch, 95). این فالنامه به دلیل پراکندگی اوراقش به «فالنامه پراکنده» نیز مشهور است. این اثر به عنوان نمونه درخشانی از نگارگری «صرفاً مذهبی» به سفارش شاه طهماسب صفوی در دوره‌ای که به پرهیزکاری و گرایش‌های شدید مذهبی روی آورده بود، کتابت شد (حسینی، ۴۴). وی علاقه زیادی به مصورسازی مضامین شیعی داشت و باعث تحولاتی در روش مصورسازی دوره صفویه شد. این تحولات در فالنامه طهماسبی به خوبی جلوه‌گر است. کاهش جهان سه بُعدی به دو بُعدی، طیف گسترده رنگ‌ها و تمهیدات تجسمی و پرکردن فضای تصویر با شکوفه‌های گل و بوته‌های ریزنقش و گروه‌های مردم در پلان‌های مختلف تصویر با رنگ‌های گرم و لباسهایی به رنگ قرمز تند و نیلی و کاشی‌های منقوش و تپه‌های صاف از جمله ویژگی‌هایی است که در فالنامه طهماسبی دیده می‌شود. اکثر فالنامه‌هایی که در تاریخ مصور شده‌اند نه تنها وسیله‌ای برای پیشگویی و تقال بوده‌اند بلکه راهنمایی جهت شروع امر خیر یا واسطه رستگاری محسوب می‌شدند. نگاره‌های این فالنامه از جهت ترکیب‌بندی و شیوه‌های نگارگری بسیار قابل توجه و یکدست هستند، برای مثال برخلاف نگاره‌های فالنامه‌های دیگر اکثر نگاره‌های این فالنامه کیفیتی یکسان دارند (پوراکبر، ۲۲). شکل و

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

شمایل و ترتیب اوراق به این صورت بوده که یک طرف، نوشتار فال را دربرمی گرفته و برگ روبه روی آن، نگاره مرتبط قرار داشته است. استثنای دیگر این کتاب «ترسیم نگاره‌ها روی یک طرف کاغذ و سفید بودن پشت آنهاست که خلاف رسم نگارگری دوره صفوی است (حسینی، ۲۳). برخی از محققان همچون ولش معتقدند که متن این فالنامه منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام است (Welch, 95).

جایگاه حضرت علی علیه السلام در فالنامه طهماسبی

حضرت علی علیه السلام از مهم‌ترین شخصیت‌های شیعه «اثنی عشری» است و زندگانی ایشان از محبوب‌ترین مضامین در نگارگری ایرانی بوده است. حضرت علی علیه السلام علی‌رغم دارا بودن صفات پسندیده چون عدالت، شجاعت، پرهیزکاری، طبق روایات قامتی مقبول و مناسب داشت و رنگ چهره‌اش گندم‌گون بود، ریشی سفید و چشمانی درشت و کثیرالتبسم بود. با گردنی دراز مانند ابریق نقره‌فام شانه‌های پهنی داشت که استخوان‌هایش به شیر شباهت داشت و در راه رفتن شبیه پیامبر بود و از نظر نیروی بدنی و قوای جسمی طوری بود که باعث شگفتی همگان بود (طبری، ۱۴۶). حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم فرموده‌اند: «ای علی، خدا را شناخت جز من و تو و مرا شناخت جز خدا و تو و تو را شناخت مگر خدا و من» (مجلسی، ۲۷۳).

ارادت شاه طهماسب به تشیع و به حضرت علی علیه السلام فرصتی را فراهم آورد تا نگارگران این دوره در فالنامه جایگاه این حضرت را والاترین حد قرار دهند. نکته جالب توجه در فالنامه طهماسبی مقام ارجحیت حضرت علی علیه السلام است که در جایگاهی برابر با حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم در نگاره‌ها قرار گرفته است (تصویر ۸).

تصویر ۸: عید غدیرخم، فالنامه طهماسبی، دوره صفویه، منبع: (پوراکبر، ۲۳)

به نظر می‌رسد، فالنامه طهماسی بازتابی از ایدئولوژی دوران شاه طهماسب باشد که حضرت علی علیه السلام را به مثابه مظهر حقانیت شیعه برمی‌شمارد و در سلسله مراتب شیعی، مقامی در شایستگی و همسانی با حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم برای وی قائل است. حضرت علی علیه السلام در نگاره‌ها درجه‌ای از روحانیت و خلوص را داراست که او را همسان به حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم ترسیم کرده‌اند. در این نسخه عقاید و باورهای مذهب تشیع و زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و حضرت علی علیه السلام و پیامبران و حتی روایات مذهبی ترسیم شده‌اند. نسخه فالنامه بازتاب علاقه شدید شاه طهماسب به حضرت علی علیه السلام است زیرا در نامه‌ای به عبیدخان اُزبک به این مسأله اصرار ورزیده است که «با آل علی هر که در افتاد، برافتاد» (پارسادوست، ۷۸).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

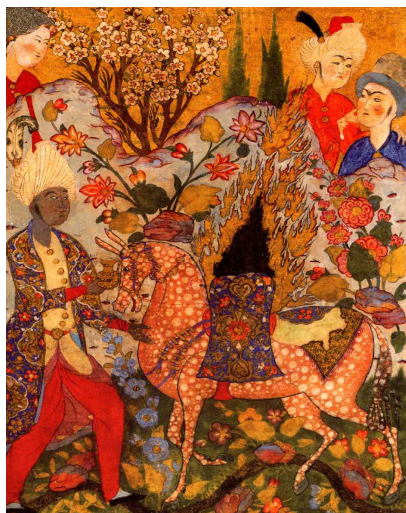
۳۳

نمادهای امام علی علیه السلام در فالنامه طهماسی ۱- درخت طوبی

در بسیاری از نگاره‌های فالنامه طهماسی درختچه‌ای با گل‌ها و شکوفه‌های ریزنقش، در مرکز تصویر یا در نقطه کانونی نگاره دیده می‌شود (تصویر ۹). این درخت به شجره ولایت در شیعه اشاره دارد. واژه طوبی در قرآن در سوره رعد آیه ۲۹ آمده است «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ» کسانی که به خداوند ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته انجام داده‌اند، پاکیزه‌ترین نصیب آن‌ها خواهد شد». درخت طوبی نماد ولایت امیرالمؤمنین و خاندان مطهر ایشان است. در روایتی به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در آمده است: «در شب معراج به درخت سدره‌المنتهی رسیدیم. روی آن نوشته بود: به راستی من پروردگار یکتا هستم که جز من خدایی نیست. از جبرئیل سؤال کردم: وزیر و جانشینم کیست؟ گفت: «علی ابن ابی طالب علیه السلام». از آنجا گذشتم، تا آنکه در فردوس فرود آمدم و درخت طوبی را دیدم که ریشه و تنه آن، در سرای علی علیه السلام بود. در بهشت، کاخ و کاشانه‌ای نیست، جز آن که شاخه‌ای از درخت طوبی در آن هست (مجلسی، ۱۹۶/۸). به نوشته طباطبایی (۴۹۸/۱۱) طوبی درختی است در بهشت که ریشه‌اش در منزل رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌باشد و در خانه هر یک از مؤمنین شاخه‌ای از آن وجود دارد. حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم درباره درخت طوبی می‌فرماید: علی نخستین کسی است که از درخت طوبی می‌خورد و درخت طوبی مهریه حضرت فاطمه علیها السلام است که در منزل علی قرار دارد (مجلسی، ۳۸/۱۷).

در نگاره‌های فالنامه طهماسی نقطه اوج ارادت شاه طهماسب به حضرت علی علیه السلام و خاندان وی مشاهده می‌شود. حضور درختچه‌ها و درختان آراسته به انواع شکوفه‌ها و گل‌های ریزنقش به

احاطه درخت طوبی در بهشت و گسترش شاخه‌های آن در غرفه‌های بهشتی، نمادی از ولایت حضرت علی علیه السلام است.

تصویر ۹: درخت طوبی، فالنامه طهماسبی، دوره صفویه، منبع: (پوراکیبر، ۲۹)

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۳۴

۲- خورشید

یکی از تأمل برانگیزترین نمادها در هنر اقوام کهن نقش خورشید است. خورشید به واسطه نور و عظمت همیشه در نزد انسان‌ها مورد تعظیم و تکریم بوده است. پیش از آن که حضرت رسول صلی الله علیه و آله آماده جنگ حنین گردد، در جمعی خطاب به علی علیه السلام اظهار داشت: «ای علی برخیز و به همراه اصحاب در گوشه‌ای از قبرستان بقیع وارد شو و هنگامی که خورشید طلوع نمود با وی سخن بگو». علی علیه السلام به همراه بعضی از اصحاب به قبرستان بقیع وارد شد و خورشید را مخاطب قرار داد: «سلام بر تو ای آفریده خداوند و مطیع او». خورشید نیز جواب سلام حضرت علی علیه السلام را داد: «السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا أَخَا مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ وَ وصیه و حجة الله». پس از آن عمر و ابوبکر و مهاجر و انصار که سخن خورشید را شنیده بودند به سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و گفتند: «یا رَسُولِ اللَّهِ ما درباره علی علیه السلام می‌گوییم انسانی است مانند ما، ولی خورشید او را خطاب کرد». در ادامه گفتند: «شنیدیم که خورشید گفت: «ای ظاهر» و «ای باطن» حضرت فرمود: راست گفت: او کسی است که علم مرا ظاهر کند و همه سرّ پنهان مرا می‌داند (صالحی، ۱۶۵). امام رضا علیه السلام درباره مقام ولایت و امامت می‌فرماید: «امام مانند خورشید فروزان است که نورش عالم را فراگیرد و خورشید در افق (اعلا) قرار دارد، به گونه‌ای که دست‌ها و دیدگان به آن نرسد. امام آتش روشن

بر بلندی‌ها، ابرار هدایت گم‌گشتگان، و وسیله گرما برای هر که از آن گرما خواهد و راهنمای هلاکت گاهها است. هر که از او جدا شود هلاک شود (کلینی، ۲۸۶).

هنرمندان فالنامه طهماسبی با توجه به ارادت به مولی موحدین علاوه بر ترسیم هیکل ایشان در فالنامه، نمادهای مرتبط به ایشان که همان خورشید است را در سایر صفحات فالنامه ترسیم کرده‌اند. در نگاره شماره ۱۳ فالنامه (تصویر ۱۰) خورشیدی با ۱۲ شعاع نورانی ترسیم شده که در حال تابیدن به صفحه است. خورشید به معنای «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» است که نماد تجلی حضور خداوند و ولایت مطلقه شیعه است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۳۵

تصویر ۱۰: نقش خورشید در نگاره شقه‌کردن زید بن حسین، فالنامه طهماسبی، دوره صفویه، منبع: (پوراکبر، ۱۳)

۳- شیر

نماد شیر از دیرباز در فرهنگ اساطیری ایرانیان پر معنا بوده است. شیر مظهر میترا، خورشید، گرما و تابستان و پیروزی و شجاعت، سلطنت، قدرت و نور و آتش است. پادشاهان باستانی نبرد با شیر را قدرت و غلبه بر نیروهای مافوق طبیعی می‌دانستند (جایز، ۶۱). شیر سمبل پاسداری و محافظت است. همچنین شیر نماد نگهبان پرستش‌گاهها و قصرها و آرامگاه‌ها بود و درنده‌خویی او مانع تأثیر زیان‌آور بود (کوپر، ۷۸).

در مذهب تشیع حضرت علی علیه السلام نماد محافظت از ولایت و شجره طیبه شیعی است. شیر نماد دلاوری و شجاعت است و شیرهای سنگی را روی مزار جوانان که با شهامت و شجاعت کشته می‌شدند، قرار می‌دادند. نکته بعدی ارتباط نماد شیر با علائم نجومی است که آن را مرتبط با ماه مرداد (اَسَد) می‌دانند. در دوره اسلامی نقش شیر به عنوان مظهر شجاعت باقی ماند و چون

ایرانیان جایگاه ویژه‌ای برای نماد شیر در اساطیر قائل بودند آن را در شکل نوینی عرضه کردند. در نگارگری دوره صفوی، شیر نماد حضرت علی علیه السلام است. در زمان شاه عباس اول پرچم رسمی شیر و خورشید به رنگ‌های مختلف بود. همچنین بیرق دو زبانه با نقش شیر ایستاده با دم علم کرده و خورشید بر فراز آن از نمادهای این دوره بود (دهخدا، ۴۵۶/۳). شاه اسماعیل دوم برای نخستین بار نماد شیر و خورشید را به رنگ طلایی به روی پرچم ایران سوزندوزی کرد. این پرچم تا آخر دوره صفوی نیز درفش رسمی ایران بود. «نشان خورشید» نشانگر نظام سال و ماه خورشیدی و «نشان شیر» در آن اشاره به امام علی «شیر خدا» و برگرفته از نشان‌های مشهور شیعی و باورهای ولایی «اسدالله الغالب» است. شمشیر در دست شیر نیز همان ذوالفقار است (ذکاء، ۱۷). در نگاره شماره ۲۳ فالنامه، معراج حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم، شیری از سمت چپ کادر وارد فضای تصویر می‌شود. نکته جالب توجه تفاوت این نگاره فالنامه طهماسبی با سایر فالنامه‌های دوران صفوی و عثمانی و عدم نمایش حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم و تأکید بر مقام شیر (حضرت علی علیه السلام) در تصویر است. یال شیر با شعاع‌های نورانی و هاله آتشین مزین شده و این تأکید بیشتری بر اسدالله (گرما و آتش) دارد (تصویر ۱۱).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۳۶

تصویر ۱۱: نقش شیر در نگاره معراج حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم، فالنامه طهماسبی، دوره صفویه، منبع: (پوراکبر، ۴۰)

۴- علم (بیرق)

دهخدا در لغتنامه درباره معنی کلمه علم (بیرق) می‌نویسد: «بیرق نماد و علامت بوده که بر بالای عمارات دولتی نصب کنند. در دوره اسلامی اهمیت خاصی برای لوا و بیرق قائل بودند. امویان بیرق سفید و عباسیان بیرق مشکی و شیعیان بیرق سبز به کار می‌بردند» (دهخدا، ۱/۳، ۳۰). از دوره شاه عباس به بعد بیرق رسمی شیر و خورشید بود و بیرق‌هایی با نوک باریک با رنگ‌های مختلف و پارچه‌های قیمتی وجود داشت که روی آن را با آرایه‌ای از قرآن و ذوالفقار منقش می‌کردند.

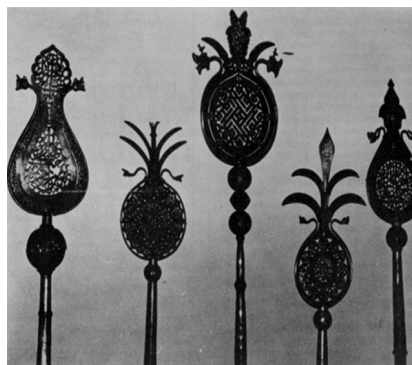
پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۳۷

در دوره صفویه عمدتاً رنگ پرچم‌ها (بیرق) سبز یا قرمز بود. سبز رنگ شیعه و قرمز رنگ قزلباشان بود. نقش مایه‌های روی بیرق‌ها آیاتی مرتبط با فتح و نصرت یا کلمه «الله» بود و روی بیرق نوک باریکی داشت. «شاه اسماعیل علاقه‌ای نداشت در رأس سپاهیان خود و در زیر درفش ایران که شمشیر خون‌آلوده نوک تیز یا همان ذوالفقار بر روی پارچه‌ای سبزرنگ بر آن نقش بسته بود و پیوسته پیشاپیش شاه حمل می‌شد، به دشمن حمله کند (بیانی، ۱۲). بر نوک بیرق‌ها، صورتی ترنجی شکل ساخته می‌شد که بی‌شبهت به نقوش قالی صفوی نبود و گاه تعداد شرفه‌های این ترنج‌ها به پنج عدد می‌رسید که نماد پنج‌تن آل عبا بود. آنه ماری شیمل (۱۲۸) معتقد است: «علامت پنج یا دست انسان در میان مسلمانان بسیار مطلوب است، در فرهنگ اسلامی این شکل «دست فاطمه» نام دارد. این دست پنج تن یعنی محمد، فاطمه، علی علیه السلام و دو پسرشان حسن علیه السلام و حسین علیه السلام را که مهم‌ترین شخصیت‌های شیعه و مورد احترام فراوان اهل تسنن نیز هستند نشان می‌دهد» (تصویر ۱۲). شاردن (۴۳۹) درباره اهمیت بیرق و درفش در دوره صفوی گوید: «درفش‌های آن‌ها نوک باریک دارند و با پارچه‌های گرانبها ساخته شده‌اند. به روی این درفش‌ها یا آیه‌ای از قرآن می‌نویسند یا شمشیر دو سر حضرت علی علیه السلام را نقش می‌کنند (شاردن، ۴۳۹).

در نگاره‌های فالنامه طهماسبی بیرق‌ها و کتل‌هایی وجود دارد که نماد شیعه محسوب می‌شود این بیرق‌ها و پرچم‌ها در جنگ‌های صفویان قوت قلبی برای سربازان قزلباش در نبر با ازبک‌ها و عثمانیها بود (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲: علم و درفش و علامت عزاداری، دوره صفویه، موزه توپقاپی سرا

منبع: www.oronoz.com

تصویر ۱۳: نقش درفش، فالنامه طهماسبی، دوره صفویه، منبع: (پوراکیبر، ۶۱)

۵- دَابَّةُ الْأَرْضِ

در نگاره شماره ۱۷ فالنامه طهماسبی، تصویر جاننداری عظیم الجثه با انگشتی در دست دیده می‌شود که آدمیان و جانوران از دیدن او انگشت به دهان مانده‌اند (تصویر ۱۴). واژه دَابَّةُ الْأَرْضِ از آیه مبارکه سوره نمل اخذ شده و اشاره صریح به رجعت دارد: «إِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ» (نمل، آیه ۸۲). «هنگامی که فرمان عذاب آنان صادر شود و قیامت نزدیک شود جنبنده‌هایی را از زمین خارج می‌کنیم که با آنها تکلم می‌کند و می‌گوید: مردم به آیات ما یقین ندارند و ایمان نمی‌آورند». برخی گمان می‌کنند دَابَّةُ الْأَرْضِ شخصی مجهول در آخرالزمان است. اما احادیث و روایات معتبر بر صحت این امر گواهی می‌دهند که او کسی نیست به جز حضرت علی علیه السلام که قسیم جنت و نار است. امام باقر از حضرت علی علیه السلام نقل کرده که: «من تقسیم کننده بهشت و دوزخم، کسی وارد آنها نمی‌شود جز براساس تقسیم من. منم فارق اکبر، منم پیشوای آیندگان، منم گزارشگر گذشتگان، جز رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم کسی بر من پیشی نمی‌گیرد. او و من در یک صراط مستقیم هستیم. جز این‌که صراط به

نام اوست، به من شش فضیلت داده شده: ۱- علم منایا و بلایا و وصایا ۲- سخن جداکننده حق و باطل ۳- صاحب رجعت‌ها ۴- فرمانروایی کل ۵- صاحب عصا و مسیم ۶- دابَّةُ الأرض که با مردم سخن خواهم گفت (تفسیر برهان، ۲۰۹/۳؛ نورالثقلین، ۹۷/۴، تفسیر صافی، ۷۵/۴). در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: روزی رسول اکرم صلی الله علیه و آله وارد مسجد شدند و مشاهده کردند که امیرالمؤمنین علیه السلام شن‌های مسجد را زیر سرش بالش کرده و خوابیده است. حضرت پای مبارک حضرت علی علیه السلام را حرکت دادند و فرمودند: ای دابَّةُ الأرض برخیز، یکی از اصحاب گفت: آیا ما همدیگر را با این نام بخوانیم؟ فرمود به خدا سوگند که این نام به او اختصاص دارد. او همان دابَّةُ الأرض است. سپس خطاب به حضرت علی علیه السلام فرمود: ای علی چون آخرالزمان فرا رسد خداوند تو را در زیباترین صورت ظاهر می‌سازد و در دست تو مسیمی آهنی و انگشتری است که دشمنانت را با آن علامت‌گذاری می‌کنی» (مجلسی، ۲۴۳/۳۹ و تفسیر صافی، ۶۴۷/۴).

مسلمانان شیعه و سنی همگی بر خروج دابَّةُ الأرض در آخرالزمان اتفاق نظر دارند. از نظر اهل سنت دابَّةُ الأرض جنبنده‌ای از جنبندگان زمین است. اما شیعیان معتقدند که او حضرت علی علیه السلام است، زیرا بنا بر فعل «تُكَلِّمُهُمْ» که در آیه شریفه نقل شده، او قادر به سخن گفتن است و حیوان قادر به تکلم نیست.

۶- انگشتر

آیه ۵۵ سوره مائده یا همان آیه ولایت، از داستان صدقه دادن انگشتری به مرد نیازمند توسط حضرت علی علیه السلام که در حال نماز بود، سخن می‌گوید: بیست و یکم ذی‌الحجه در تاریخ اسلام روز نزول آیه ولایت است. «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» همانا ولی شما فقط خدا و پیامبرش هستند و همچنین آنان که ایمان آوردند، نماز می‌گزارند و در حال رکوع زکات می‌دهند. در روایات آمده است که حضرت علی علیه السلام انگشتری عقیق را برای حرز و و در امان ماندن از دشمنان و بلاها در دست می‌کرد (صالحی، ۳۲).

در نگاره فالنامه طهماسی دابَّةُ الأرض انگشتری در دست چپ دارد. در روایتی از پیامبر خطاب به حضرت علی آمده است: یاعلی! انگشتر در دست چپ کن که این فضیلتی است از سوی خدای عزوجل برای آفریدگان مقربش. انگشتر سلیمان نیز از نمادهای نبوت است که به امامان شیعه رسیده است. به باور شیعیان این انگشتر نزد حضرت مهدی علیه السلام است و در هنگام ظهور آن را همراه خواهد داشت.

تصویر ۱۴: دابه الارض، فالنامه طهماسبی، دوره صفویه، منبع: (پوراکیبر، ۷۵)

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۴۰

۷- ترازو

در نگاره شماره ۳۸ و شماره ۶۳ فالنامه طهماسبی نماد نماد ترازو ترسیم شده است. در یکی از نگاره‌ها، داستان قضاوت و داوری واپسین در صحرای محشر (تصویر ۱۵) ترسیم شده است. حضرت محمد ﷺ در زیر بیرق ولایت نشسته‌اند و حضرت علی علیه السلام در کنار ایشان ایستاده‌اند. فرشته داوری، ترازوی سنجش اعمال آدمیان را بر دوش دارد. عده‌ای از اولیا و مقدسین در مقام شاهدان در بالای کادر قرار گرفته‌اند. فوج فوج انسان‌ها نیز از زن و مرد به انتظار لحظه‌ای هستند که مورد قضاوت قرار گیرند. نیکوکاران با آرامش به سمت بهشت می‌روند و گناهگاران در اعماق جهنم در آتش می‌سوزند. نکته جالب توجه حضور حضرت علی علیه السلام در کنار فرشته قضاوت است. در تاریخ شیعه و بسیاری از کتب تسنن بر این واقعیت صحه گذاشته شده است که مقام عدالت امام از مهم‌ترین ویژگی‌های ایشان بوده است. به نوشته ابن ابی الحدید (۴۴۶) علی در مسجد نزد عمر نشسته بود و گروهی از مردم نیز بودند، چون علی برخاست، یکی از حاضران از او به بدی یاد کرد و به او نسبت تکبر و خودبینی داد. عمر گفت: برازنده کسی چون اوست که خود را

بزرگ بدانند، به خدا سوگند اگر شمشیر او نبود، عمود اسلام برافراشته نمی‌شد، او همچنان در قضاوت سرآمد امت است و نیز در سابقه و شرافت.

امام علی علیه السلام درباره خود می‌گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله مرا برای قضاوت به یمن فرستاد، گفتم: یا رسول‌الله، آیا مرا می‌فرستی در حالی که من سن کمی دارم و از قضاوت آگاه نیستم. پیامبر فرمود: خداوند قلب تو را هدایت خواهد کرد و زیانت را استوار می‌دارد. هرگاه دو طرف در برابر تو نشستند، قضاوت مکن تا سخن هر دو را بشنوی، این برای روشن شدن قضاوت نزد تو شایسته‌تر است (مجلسی، ۱۸۷).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۴۱

تصویر ۱۵: نقش ترازو در قضاوت واپسین، فالنامه طهماسی، دوره صفویه، منبع: (پوراکبر، ۷۸)

نتیجه

در دوره صفویه تشیع مذهب رسمی شد و بزرگ‌ترین حادثه در تاریخ مذهبی ایران رخ داد. تفکرات دینی و رشد اقتصادی و یکپارچگی عقیدتی، باعث رونق بخشی به نقل و ترسیم کتاب‌هایی با مضامین قرآن و ائمه اطهار شد. ویژگی‌های تصویری این کتاب‌ها بیانگر بینش و ادراک هنرمندان از الگوهای موردپسند جامعه بود. حضور مضامین شیعی و به خصوص پررنگ بودن نقش امام علی علیه السلام و نشانه‌های مرتبط با ایشان در نگاره‌های فالنامه‌ها در این دوره به روشنی دیده می‌شود. مضامین شیعی فالنامه طهماسی از مهم‌ترین وجوه تمایز این فالنامه با سایر فالنامه‌های ادوار دیگر است. با گسترش تفکر شیعی و رشد نهادی مرتبط، شخصیت‌های

برجسته‌ای همچون چون محقق کَرکِی و علامه مجلسی ظهور یافتند و زمینه را برای بسط تشیع فراهم کردند. شاه طهماسب با برکشیدن روحانیت شیعه به جای طبقه صوفیان، زمینه تحقق و تثبیت حکومت را فراهم ساخت. اعتقاد شدید طهماسب به فال و استخاره و همچنین مکتوبات علمایی چون محقق کَرکِی و علامه مجلسی، عرصه را برای نمایش روایات شیعی و آگاهی بخشیدن به مردم مهیا کرد. اعتقادات شیعی و احیای مجدد ارزش‌های والای دینی و مذهبی در فالنامه طهماسبی به وضوح آشکارست و نگارگران از نشانه‌های ایشان همچون خورشید، درخت طوبی و ترازو بهره‌جسته‌اند تا تأکید بیشتری بر ولایت امام علی علیه السلام و امتداد نسل ایشان تا ظهور حضرت صاحب‌الزمان داشته باشند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۴۲

منابع

- قرآن کریم
- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ترجمه غلامرضا لایقی، ج ۸، قم، نشر نیستان، ۱۳۹۴ ش.
- آژند، یعقوب، نگارگری ایرانی (پژوهشی در تاریخ نگارگری و نقاشی ایرانی)، تهران، نشر سمت، ۱۳۸۹ ش.
- آغاجری، هاشم، مناسبات دین و دولت در دوره صفوی، تهران، نشر طرح نو، ۱۳۸۰ ش.
- بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، چاپ محمودبن جعفر موسوی زرنندی، تهران ۱۳۳۴ ش.
- بیانی، خانابا، تاریخ نظامی ایران جنگ‌های دوران صفویه، تهران، نشر ارتشتاران، ۱۳۵۳ ش.
- پارسادوست، منوچهر، شاه طهماسب اول، تهران، نشر وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
- پوراکبر، آرش، فالنامه شاه طهماسبی، تهران، نشر فرهنگستان هنر، ۱۳۹۶ ش.
- حسینی، مهدی، فالنامه شاه طهماسبی، فصلنامه هنر، سال هشتم، شماره ۲۷، تابستان ۱۳۸۳ ش.
- جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۰ ش.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه.
- دوانی، علی، نهضت روحانیون ایران، ج ۴، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵ ش.
- ذکاء، یحیی، تاریخچه و تحولات درفش و علامت دولت ایران از آغاز سده سیزدهم تا امروز، مجله ایران جاوید، دوره سوم، شماره ۳۲، ۱۳۷۳ ش.
- روملو، حسن، احسن التواریخ، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، نشر اساطیر، ۱۳۸۹ ش.
- سیوری، راجر، ایران دوره صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۰ ش.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸

۴۳

- شاطری، میترا، تأملی بر کارکردشناسی درفش‌های دوره صفوی، پژوهش‌های باستان‌شناسی، شماره ۱۱، دوره ششم، تیر ۱۳۹۵ ش.
- شاردن، ژان، سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۲، تهران، نشر توس، ۱۳۹۳ ش.
- شیمیل، آنه ماری، راز اعداد، ترجمه فاطمه توفیقی، قم، نشر دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۵ ش.
- صالحی، عبدالله، چهل حدیث، قم، نشر مهدی‌یار، ۱۳۹۳ ش.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۱، قم، نشر علامه طباطبایی، ۱۳۷۰ ش.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، تاریخ الرسل و الملوك، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲ ش.
- عصار کاشانی، استمرار سنت هنر فالنامه‌نگاری مصور عصر اول صفوی در فالنامه سلطان احمد اول عثمانی، مطالعات هنر اسلامی، سال یازدهم، شماره ۲۲، بهار ۱۳۹۵ ش.
- فیض کاشانی، محسن، التفسیر الصافی، ج ۱، قم، مؤسسه الهادی، ۱۳۸۳ ش.
- کدیور، محسن، نظریه‌های دولت در فقه شیعه، اندیشه سیاسی در اسلام، تهران، نشر نی، ۱۳۷۹ ش.
- کوپر، جی‌سی، فرهنگ نمادهای آیینی، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹ ش.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب، اصول کافی، ترجمه و شرح سیدجواد مصطفوی، تهران، نشر علمیه الاسلامیه، ۱۳۶۳ ش.
- لیک، گوندولین، فرهنگ اساطیر شرق باستان، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، نشر طهوری، ۱۳۸۷ ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۸، قم، نشر دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۷ ش.
- _____، بحارالانوار، ج ۱۷، قم، نشر دارالکتب اسلامی، ۱۳۵۱ ش.
- _____، حلیه المتقین، تهران، نشر پیمان، ۱۳۸۲ ش.
- _____، روضه‌المتقین، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ ش.
- مطهری، مرتضی، خاتمیت، تهران، نشر صدرا، ۱۳۵۶ ش.
- مهدی‌زاده، علیرضا، مقایسه تطبیقی نگاره معراج در خمسه نظامی و فالنامه طهماسبی، جلوه هنر، شماره چهاردهم، خرداد ۱۳۹۵ ش.

- Welch. S. C, Private Collectors and Islamic arts of the Book, Treasures of Islam, London, 1985.
- _____, *The falnama (Book of Divination) of such Tahmasp*, London, 1985.
- www.dlib.icial.ir, Retrieved November 3, 2021
- www.Goodreads.com, Retrieved November 3, 2021
- www.oronoz.com, Retrieved November 3, 2021

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

سال اول، شماره ۴،
زمستان ۱۳۹۸